

VÍRA A NÁBOŽENSTVÍ V DÍLE JOSEFA ŠKVORECKÉHO

Ondřej Sládek (Ústav pro českou literaturu AV ČR, Brno)

„Je Bůh. Je Bůh, jehož podobu neznáme, jehož vůbec nemůžeme chápat, ale on je smyslem našeho života. Žije v nás a my mu sloužíme, uctívající jej ve svých láskách, ve svém hledání pravdy, ve svém umění, které je částí toho světa, jenž je našim vlastním a jediným světem, kde Bůh je částí nás a my jsme částí Boha.“ (ŠKVORECKÝ 1945: 7)

To jsou slova jednadvacetiletého Josefa Škvoreckého, která napsal v roce 1945 v eseji *Romantická filozofie umění, života a Boha*. Jedná se o dosud nepublikovanou práci, jejíž originál je uložen v osobním fondu Josefa Škvoreckého v Thomas Fisher Rare Book Library v Torontu. Rozsahem nevelká studie dokládá vedle jiného juvenilního textu z roku 1943, který se jmenuje přímo *Náboženství*, Škvoreckého bytostné zaujetí otázkami víry a náboženství od samého počátku jeho umělecké tvorby.

Ačkoli o Josefu Škvoreckém nelze uvažovat jako o náboženském mysliteli v pravém slova smyslu, pozornost, kterou věnuje ve svých knihách (např. *Nové canterburské povídky*, *Zbabělci*, *Lviče*, *Mirákl*, *Sedmiramenný svícen*, *Pulchra* atd.) otázkám hledání osobní víry, pravdy a spravedlnosti, je natolik výrazná, že ji rozhodně nelze přehlédnout. Říkám to s plným vědomím toho, že jakýkoli pokus o reflexi Škvoreckého přístupu k náboženství je postaven před úkol jednak analyzovat jeho tvorbu a pokoušet se v ní z tohoto hlediska nalézt určitou vnitřní koherenci a souvislost (například v náboženských postojích Dannyho Smiřického, ale i u jiných postav prostupujících celým dílem), zároveň však také sledovat postupný vývoj a proměny tohoto tématu. Ve svém příspěvku se proto nepokusím o nějakou syntetizující zkratku, ale zaměřím se pouze na tři vybrané aspekty této problematiky, která by si jistě zasloužila hlubší a podrobnější rozbor. Jedná se zejména o: 1) Hledání vnitřní (náboženské) jistoty jednotlivých fikčních postav, respektive jejich potýkání se s nejistotou; 2) Škvoreckého zobrazení normativní a žité podoby náboženství (křesťanství a judaismu); 3) Škvoreckého filozofické zázemí: tzv. „křesťanský humanismus“.

Ve výše zmiňovaném eseji o romantické filozofii hovoří Josef Škvorecký o tom, že každá výprava za pravdou se musí nezbytně opírat o vlastní nitro a vycházet z něj, jelikož pravdu (a ideu pravdy – Boha) nelze chápat rozumem, ale „je možno ji pouze cítit, vnímat smysly našeho citu, našeho podvědomí [...]“ (TAMTÉŽ: 2). Pouze v ponoření se do hloubky vlastní bytosti, v odhození předsudku a víry se lze přiblížit pravdě, která se podle Škvoreckého „ztrácí v transcendentnu a splývá s pojmem Boha“ (TAMTÉŽ: 3). Mohlo by se zdát, že myšlenkové východisko zmíněného romanticko-mystický orientovaného textu se radikálně odlišuje od toho, které autor představuje ve *Zbabělcích*. Jako by proti sobě stály nespojitelné opozice: jistota a nejistota, nalezení a hledání, „bytí v pravdě“ a „nedůvěra ke každé konečné pravdě“.

Zatímco ve svém raném textu Škvorecký píše, že Bůh je, že „**zcela určitě**“ existuje ještě jeden svět, svět, který není omezený „gravitací ani vesmírem, hlubina bez závratí“, ve kterém nás „**zcela určitě**“ očekává láska, neboť, jak píše dále, „tento druhý svět jest láska“ (TAMTÉŽ: 8), ve *Zbabělcích* prostřednictvím Dannyho vyslovuje názor, který spíše než o jistotě vypovídá o určitém hledání a trvajícím nejistotě. Doslova říká: „[...] on možná Pámbůh přece jen je. Když to ale není jisté. Sakra, kdyby to bylo jisté, pad bych tady na kolena a určitě bych ho obměkčil. Ale to je to, že to není jisté. Všeho se člověk musí jen bát. Pána Boha, jestli je, a toho shoení, jestli není.“ (ŠKVORECKÝ 1958: 67)

Zde se nejedná se o krátkodobé **znejistění**, ale o skutečnou **nejistotu**. Každé znejistění, každý rozkmit osobní víry a přesvědčení je možný pouze za předpokladu *jistoty*; tj. vědomí této jistoty. Ale ironicko-skeptická vnitřní rozmluva Dannyho, která je do určité míry přímo symptomatická i pro ostatní práce z autorovy tvůrčí dílny, dokládá něco jiného. Proto

uvažovat o dichotomii jistoty a nejistoty (víry v Boha, pravdu a spravedlnost) je v případě Škvoreckého próz mnohem přiléhavější, než uvažovat o dichotomii jistoty a znejistění. Dannyho váhavost namísto prodlévání v jistotě svědčí o jejím stálém hledání, která se nakonec namísto „skoku“ do víry proměňuje v „úkok“, který rozhoduje ono kierkegaardovské dilema „buď a nebo“. Protikladnost náboženské víry je tak řešena ve shodě s Tertullianovým výrokem: *Credo, quia absurdum* (věřím, protože je to nesmyslné).

Hledání pravdy a jistoty (ať už má či nemá náboženský charakter), je vždy spojeno s přiznáním si svého stavu, své konkrétní životní situace, kterou bychom mohli popsat buď jako „bytí v nejistotě“ anebo jako „bytí v pravdě“. Toto **přiznání**, jež v podstatě odpovídá **vyznání – konfesi**, je tím, co nám dává skutečné povědomí o tom, co se děje v myšlení fikčních postav Dannyho Smiřického, Karla Ledna, Antonína Dvořáka, Marie Magdalény a dalších. A právě díky jejich vyznání, kterým Škvorecký dává podobu polopřímé řeči, můžeme nakonec porozumět jejich duševním stavům a jejich rozhodnutí pro víru. To, co sice zvnějšku vypadá jako nejistý „krůček“ a nikoli jako přímý „skok“ do víry, a co se například u Dannyho projevuje v jeho nikdy nedokončeném pokřičování či nesprávně odříkaném růženci, je ve skutečnosti podloženo jeho hluboce niternou a hlavně svobodnou volbou.

Zmíněné vyznání a rozhodnutí k víře a ke zpovědi, jež u většiny postav Škvoreckého děl nežádá získává podobu vnitřní reflexe či sebereflexe, je mnohem lépe rozeznatelné v tzv. mezních situacích (například při zatčení Dannyho Němci ve *Zbabělcích*, nebo při Irenině pádu ze skály v *Prima sezóně* atd.). Vedle tohoto svobodného vyznání, hluboce opravdového a prožívaného, pramenícího z bytostně existenciálních potřeb, se v tvorbě Josefa Škvoreckého objevuje ještě jeden, avšak diametrálně odlišný typ zpovědi. Ten má spíše charakter (nucené) veřejné zpovědi z vlastního jednání a myšlení – knězi, učitelé, či straně. Proti každé takové a podobné extrémní normativnosti a zdogmatizování staví autor *Zbabělců* vždy živou a skutečně žitou podobu osobního přesvědčení a víry. Tuto podobu vyznání, která je značně vzdálená její nenucené a nezávislé podobě, Škvorecký naopak vždy karikuje a ironizuje.

V této souvislosti se zde otevírá druhý okruh otázek, který tematizuje Škvoreckého zobrazení náboženství.

Obraz náboženství – především křesťanství a judaismu – podává Josef Škvorecký na základě popisu jejich žité a normativní (oficiální) podoby. Tuto dichotomii s oblibou hyperbolizuje, když zejména oficiální podobu náboženství jemně ironizuje (například postava pátera Melouna), čímž dosahuje komického účinku. Žitá podoba náboženství získává v jeho prózách naopak charakter osobní, vnitřně prožívané otázky po smyslu. Stává se nedílnou součástí procesu volby, který nakonec ústí do „kroku“ k víře, jež je záchranou smyslu života i hradbou proti chaosu.

Ironický pohled Josefa Škvoreckého neopomíjí ani žádný fanatismus, ideologii či zabsolutizovanou víru i ve své **žitě** podobě, jako je tomu například v povídce *Panta rhei z Povídek tenorsaxofonisty*. Setkáváme se v ní se svatostí a hlubokou vírou sálající figurkou madam Nedochočilové, která si vyvolila za zpovědníka pátera Urbance. Autor se o ní zmiňuje tak, že „každý první pátek v měsíci ho [pátera Urbance] otravovala svými hříchy, jichž se dopouštěla hlavně myšlením, méně řečí a téměř vůbec ne skutky. Vstoupila do Sdružení ustavičného klanění se Nejsvětější svátosti a do Eucharistického spolku svaté Cypriány pro získávání mladých dívek za novicky“ (ŠKVORECKÝ 1994: 206).

Škvoreckého vidění náboženského světa se ale tímto nerozdvojuje do nepřekročitelných poloh. Naopak upozorňuje na vzájemnou oscilaci různých podob konkrétního náboženství a vytváří tím prostor pro jejich celkové zobrazení i pro možné porozumění a výklad.

Jedna z dalších stran jeho pojetí vztahu žité a normativní podoby náboženství spočívá ve Škvoreckého představě křesťanství jako nejhlubší demokracie, která vychází z přesvědčení, že před Bohem jsou si všichni lidé rovni (*Nové canterburské povídky*). Projevuje se to mimo jiné i v tom, jak hlavní postavy Škvoreckého děl (zejména křesťané)

vnímají judaismus a samotné Židy. Jejich vztah se nikdy neodehrává v rovině obecné a neosobní vazby, ale vždy jde o kontakt blízký, o známost a o přímé oslovení, většinou jménem. Ať jde o Rebekku ze *Sedmiramenného svícnu*, strýčka Kohna, pana učitele Katze, doktora Strasse a mnoho jiných. Osud a tragédii židovského národa Škvorecký nepopisuje jako minulou událost v dějinách světa, je pro něj především činem, který hluboce zasáhl a zasahuje do života ostatních postav, včetně vypravěče. Poměr mezi ním a nositeli těchto individuálních životních tragédií není v jeho pohledu rozhodně nezaujatou a vzdálenou vazbou schematizovanou do podoby: Já – Oni. Naopak vždy se dotýká konkrétního člověka či situace. Lze jej tedy mnohem lépe popsat v duchu filozofie Martina Bubera jako vztah: Já – Ty, přičemž toto „Ty“ je vždy konkrétní jedinečná a svobodná bytost. Důsledná personalizace ovšem platí i pro opačnou stranu mince, tj. pro nepřátele Židů, antisemity. Škvorecký je nepopisuje jako nějakou neosobní masu lidí, ale vždy se (opět) jedná o konkrétního člověka v konkrétní situaci, čase a prostoru, kterého navíc přímo oslovuje.

Na základě pečlivé četby a výše uvedeného můžeme shrnout, že autor *Zbabělců* na židovství a křesťanství nepohlíží jako na dva konkurenční duchovní proudy, ale jako na dva **možné** životní názory nebo dokonce styly. Na jejich pozadí pak lze vysledovat nejen jejich analogický (totiž **náboženský**) vztah k Bohu, který je jednou Bohem trestajícím a podruhé Bohem milosrdným, ale lze zejména rozeznat jejich hlubší a společné filozoficko-etické zázemí – **desatero**.

Ačkoli je podle Josefa Škvoreckého v posledku každé hledání konečné jistoty postaveno před úkol svobodného rozhodnutí, zůstává otázka po smyslu života a účelnosti každého jednání, není-li podřízeno nejzákladnějším etickým normám, které vyjadřuje právě **desatero**. Milníkem na této cestě (hledání) by pak mohla být věta z *Lvičete*, hlas, který se Karla Ledna ptá: „A kam jinam chceš vůbec dojít po cestě života, když se ti z něj vytratilo desatero božích přikázání?“ (ŠKVORECKÝ 1996: 161) Jinak řečeno: Je vůbec možné žít bez určité vnitřní integrity? Cynická odpověď Karla Ledna byla jednoznačná: „Blbost, řekl jsem si. Moje básnická praxe mě nakazila bombastem. Kam chci dojít? Do postele slečny Stříbrné přeci. Víc mě nezajímá.“ (TAMTÉŽ: 161)

Jiná postava – např. Marie Magdaléna z *Pulchry*, z dle mého soudu Škvoreckého nejreligióznějšího románu (vedle *Miráklu* a *Scherza capricciosa*) – by na výše položenou otázku jistě odpověděla naprosto opačně: Cesta bez etických norem, bez etického měřítká vede do záhuby. Ta ovšem v *Pulchře* nemá pouze osobní dopad, ale dosahuje přímo kosmického rozměru – apokalypsy. Z této perspektivy je pak zcela pochopitelný důraz, který Škvorecký klade na intenci a mravní postoje svých hrdinů. I když není vždy jejich morální vědomí formováno rámcem židovsko-křesťanské tradice, pokaždé se dotýká shody či neshody se svým svědomím uplatňujícím mravní *apriori* na konkrétní situace. Vedle sebe tak stojí a vzájemně se doplňují: Kantův **kategorický imperativ** a **desatero**. O ně Škvorecký opírá své pojetí etiky a morálky a na jejich základě pak uvažuje o svobodě člověka, o jeho humanitě a autonomii. Škvoreckého humanismus tak vyrůstá z hluboce křesťanského zázemí, lze o něm uvažovat jako o specifickém typu tzv. **křesťanského humanismu**.

Je zřejmé, že Škvoreckého „**křesťanský humanismus**“ představuje hluboké filozofické myšlenkové pozadí, které prosakuje do všech stránek jeho díla a které jej nutí postavit se na odpor každé netoleranci a ideologickému fanatismu. Je to patrné i z jeho přístupu k náboženské bigotnosti a absolutizaci. Základním motivem jeho úvah proto není apologie křesťanství nebo jiných duchovních směrů, ale spíše skepse. Nejde však o skepsi v tom smyslu, jak bývá nejčastěji představována, totiž jako synonymum nedůvěry a určité rezignace. Kořeny Škvoreckého skeptického přístupu lze, jak se domnívám, nalézt v tradici řeckého a později humanistického skeptického myšlení. Do ní patří například Sextus Empiricus, Pyrrhón, Michel de Montaigne, François Rabelais, Erasmus Rotterdamský a mnoho dalších. Jejím nejpodstatnějším rysem je *isostheneia* – rovnocennost a rovnomocnost všech

protirečících si názorů a pravd, které jej vedou ke zdržení se soudu. Skepse tak stojí v opozici ke každému dogmatickému stanovisku, které by si snad začalo činit nárok na *vylučnou* pravdu nebo platnost. Termín „**křesťanský humanismus**“ však dává tušit ještě něco dalšího. Totiž, že každá příslušnost k určité pravdě a víře je vždycky osobní a niternou záležitostí. V případě Dannyho, Dvořáka či Marie Magdalény je to svobodné rozhodnutí se pro křesťanství, resp. katolictví.

Zatímco Dannyho cesta k víře je lemovaná neustálými pochybnostmi, Dvořákova pevným a hlubokým citem, cesta Marie Magdalény z *Pulchry* je mnohem složitější. Její výlučnost spočívá v tom, že ona sama, jak Škvorecký několikrát zdůrazňuje, byla již *vykoupena* (její strýc Anastáz ji koupil za 1000 dolarů). Anastáz zasvěcuje Marii Magdalénu do tajemství bible a křesťanské morálky již od dětství. Ona tomu porozumí však až mnohem později, když je i se svými kolegy z vesmírné mise vyhnána z ráje, tj. planety Pulchra.

Literární kritik Aleš Haman ve své recenzi na tuto knihu píše: „Aby dílo nezůstalo jen vtípnou hříčkou, muselo by ho prostoupit mnohem více údivu, úžasu i hrůzy ze záhady stvoření.“ (HAMAN: 29) Ale je tomu tak? Šlo Škvoreckému „jen“ o tuto záhadu stvoření a o jeho opakovaný pokus? Nešlo mu mnohem více o opačný konec křesťanských dějin – o záhadu konce světa a o **vzkříšení**? Marie Magdaléna byla vykoupěna. Díky tomu jako jediná mohla pochopit, že Pulchra je skutečný Ráj, tedy místo, které stojí na počátku dědičného hříchu, a že teprve apokalyptický zánik planety Země dává možnost novému stvoření.

Stvoření světa bývá spojováno se světlem a božím slovem. V bibli se doslova praví: „I řekl Bůh: ‚Bud' světlo!‘“ (Gn 1,3) Škvorecký však nemluví o **světle**, ale o **tmě**: „Pak se udělala tma.“ (ŠKVORECKÝ 2003: 136) Před tímto „pak“ se ale stala ještě jedna událost, kterou vrcholí kniha i dějiny spásy v podání křesťanství. Magdaléna vzpomíná: „Zavřela jsem oči a v pološeru za víčky se mi objevil strejček Anastáz, vedle něho poskakoval pejsek.“ (TAMTÉŽ: 136) A byl to právě tento pes, Lucy (od lat. *lux* = světlo, ale i Světloňoš!), kdo je v poslední větě románu opět zmiňován. Jak tomu máme rozumět? Jedná se o poslední soud, o **vzkříšení**, o záchranu vyvolených? Všechno tomu nasvědčuje, včetně posledního čtvrtého svítícího asteroidu, který by mohl ohlašovat příchod nového mesiáše. Ostatně jméno strýce Anastáze je z řeckého *anàstatis* a znamená právě vzkříšení, povstání.

Co říci závěrem? Jistota, se kterou Marie Magdaléna uvažuje o Bohu, je podobnou jistotou, s jakou o něm psal Škvorecký již ve svém raném eseji o romantické filozofii. Její přesvědčení je neochvějné. O Bohu tvrdí, že JE, pevně a „**zcela určitě**“. „JE. I když obklopen bajkami a názory dávných dob, JE.“ (TAMTÉŽ: 22)

Dalo by se na základě toho generalizovat a říci, že po počáteční nedůvěře a hledání se Škvoreckého postavy uchylují k hluboké víře a oddanosti křesťanství? Nikoli. Domnívám se, a tento můj referát měl být toho důkazem, že víra a náboženství ve Škvoreckého pracích není záležitostí velkých slov a gest, ale spíše vztahem ke konkrétnímu člověku v prožitku a osobní zkušenosti.

Právě osobní zkušenost, tak často jedinečná a nevyslovitelná, je tím, co vede Škvoreckého postavy k porozumění, soucitu a nakonec i ke spáse.

LITERATURA

ŠKVORECKÝ, Josef

1945 *Romantická filozofie umění, života a Boha*, nepublikovaný rukopis, strojopis A4, nepaginováno [9 listů]. (Osobní fond Josefa Škvoreckého, Thomas Fisher Rare Book Library, Toronto)

1958 *Zbabělci* (Praha: Československý spisovatel)

1994 *Panta rhei*; in: *Spisy Josefa Škvoreckého 2. Příběhy o Líze a mladém Wertherovi a jiné povídky* (Praha: Ivo Železný)

1996 *Spisy Josefa Škvoreckého 5. Lviče* (Praha: Ivo Železný)
2003 *Pulchra. Příběh o krásné planetě* (Brno: Petrov)

HAMAN, Aleš

2003 „Klasikova temná hříčka“. *Lidové noviny* 16, 2003, č. 219, 18. 9., s. 29.